

Näkökohtia luterilaisesta avioliittokäsityksestä

Esitän seuraavassa joitain näkökohtia luterilaisesta avioliittokäsityksestä, erityisesti mahdollisuudesta ymmärtää avioliitto myös kahden miehen tai kahden naisen väliseksi. Sen jälkeen tarkastelen tämän mahdollisuuden käytännöllisiä johtopäätöksiä.

LUTERILAISEN KIRKON AVIOLIITTODOKUMENTIT

Suomen evankelis-luterilaisessa kirkossa on vuosien varrella otettu kantaa avioliittoon. Kiinnitän seuraavassa huomiota erityisesti tuoreimpaan dokumenttiin eli kirkolliskokouksen yleisvaliokunnan syksyllä 2015 antamaan mietintöön, jonka aiheena oli uuden avioliittolain seurauksia koskeva edustaja-aloite (yleisvaliokunnan mietintö 3/2015). Yleisvaliokunta viittaa mietintönsä aluksi kirkkolakiin, kirkkojärjestykseen, kirkkokäsikirjaan, Raamattuun ja tunnustuskirjoihin. Sen jälkeen valiokunta pyrkii esittelemään olennaiset viime vuosikymmenten kirkolliset dokumentit avioliitosta alkaen piispojen *Kasvamaan yhdessä* -dokumentista (1984) ja päättyen kirkkohallituksen hallitusohjelmatavoiteisiin (2014).¹

On huomattava, että yhdenkään kannanoton tarkoitus ei ole ollut esittää kattavaa kokonaiskuvaa

luterilaisen kirkon avioliittoteologiasta. Kannanotot on esitetty erilaisissa tilanteissa ja eri tarkoituksissa. Ne ovat varsin eriluonteisia (esimerkiksi lainsäädäntöä varten tai perheille tarkoitettuja) ja niissä ilmenee kehitystä kohti keskustelupuheenvuoronomaisuutta.² Lisäksi on syytä tekstikriittisesti todeta, että lausunnot eivät kaikilta osin perustu kulloinkin tehtyyn uuteen tutkimukseen tai käytyyn keskusteluun, vaan niissä on ainesta, joka on otettu suoraan aiemmista dokumenteista (tosin ilman lähdeviitteitä). Näin ollen ei ole ihme, että kirkon aiemmissa dokumenteissa avioliiton merkitystä on kuvattu ”samansuuntaisesti”, kuten mietintö toteaa (s. 19). Vaarana näin meneteltäessä kuitenkin on, että myös yksipuolisuudet toistuvat ja tullessaan toistetuiksi alkavat näyttää totuudelta. Joissain aiemmissa lausunnoissa (erityisesti perustevaliokunnan mietinnössä 4/2010) olleet ongelmat ovat nyt siirtyneet yleisvaliokunnan mietintöön, joka valitettavasti tulee antaneeksi avioliitosta jossain määrin epäluterilaisen kuvan.

Yleisvaliokunnan mietinnössä nostetaan joka tapauksessa esiin seuraavat avioliittoa koskevat näkökohdat kirkon asiakirjoissa:

- avioliitto on asetettu liitto, jonka osapuolina ovat mies ja nainen
- avioliittoon kuuluu puolisoitten välinen tasavertaisuus, sitoutuminen, huolenpito, kunnioitus, avioukkollisuus ja pyrkimys elinikäisyyteen
- tällainen avioliitto luo turvallisen kasvuympäristön puolisoitten seksuaalielämälle ja uuden elämän syntymiselle ja kehittämiselle
- avioliiton perustelut ovat sekä yleisinhimillisiä että Raamatun luomiskertomukseen, Jeesuksen avioliitto-opetukseen ja tunnustuskirjoihin viittaavia³

Mietintö antaa hyvän kuvan kahdesta keskimmäisestä näkökohdasta kirkon dokumenteissa. Sen sijaan ensimmäinen ja viimeinen näkökohta kappavat tarkennuksia. Eräät luterilaisen avioliitto-teologian kannalta olennaiset avioliiton piirteet, jotka on todettu aiemmissa kannanotoissa, eivät valitettavasti nouse riittävästi esiin mietinnössä. Tällaisia piirteitä ovat seuraavat viisi kohtaa:

1. Avioliitto osana luomistyössä asetettua perhettä ja jatkuvaa luomista. Luterilainen teologia lähtee liikkeelle avioliittoa laajemmasta perhekkisiteestä (*oconomia*). Perhe on toinen Jumalan asettamista maallisista järjestyksistä, toinen on valtio (*politia*).⁴ Avioliitto kuuluu perheen alaan. Se on siis osa Jumalan luomaa hyvää todellisuutta, ja oikeus sen solmimiseen on reformaattorien mukaan jumalallista oikeutta, jota ei saa ottaa pois esimerkiksi pappien selibaattipakolla. Avioliitto ilmentää luterilaisen teologian mukaan luomisessa annettua luonnollista lakia. Piispainkokouksen toimeksiannosta vuonna 1994 laatimassaan teoksessa *Elämän oikea ja väärä: Eettiset valinnat tänään* Jorma Laulaja toteaa: ”Se [avioliitto] on elämän omaa lakia – se [avioliitto] on lähtökohdiltaan eettinen likiarvo luonnollisen lain vaatimukseen.”⁵ Avioliitto ei kuitenkaan ole muuttumaton instituutio. Luotu todellisuus ei pysy samanlaisena, eivät myöskään perhe siihen kuuluvine avioliittoineen ja valtio, koska luominen jatkuu. Laulaja kirjoittaa: ”Avioliittoa ei kuitenkaan voi luonnehtia vain ihmislunnon välttämättömäksi, muodoltaan muuttumattomaksi ja itsestään selväksi tosiasiaksi. Jatkuvan luomisen

vaikutusta on, että aviosuhde elää ja muuttuu.”⁶ Jatkuvan luomisen ajatusta soveltaen voi katsoa, että luomisessa asetettiin alati uusia muotoja saava avioliitto. Jatkuvaan luomiseen sisältyy se, että Jumala kussakin tilanteessa uudistaa luonnollisen lain vaatimuksen ja osoittaa oikean toimintatavan eettisen harkinnan perusteella.⁷ Avioliittoteologiasta väitellyt Antti Yli-Opas päätyy toteamaan: ”Kirkon teologia avioliitosta on nähty luterilaisessa tulkinnassa yhteiskunnan juridisen järjestyksen tavoin historiallisena järjestyksenä, joka arvioidaan kussakin tilanteessa uudelleen, eikä sitä siksi voida pitää pysyvän luomisjärjestyksen ilmaisuna.”⁸

Raamatusta avioliitto on miehen ja naisen välinen, mutta ei välttämättä niin, että yhdellä miehellä olisi yksi vaimo. Kuten tunnettua Vanhassa testamentissa avioliittoa ei tulkittu pelkästään monogaamisesti. Miehellä saattoi olla useita vaimoja ja jopa velvollisuus ottaa veljensä leski vaimokseen entisten lisäksi. Lisäksi miehellä saattoi olla jalkavaimoja ja naisorjia seksuaalisina kumppaneinaan. Raamatusta esitetyt avioliittotulkinnat ja -ihanteet eroavat myös monilla muilla tavoin omana aikanamme tavoiteltavina pidetyistä. Raamatun avioliitto-opetus ei ole uutta ilmoitusta ja lakia, vaan luonnollisen lain selvennystä ja sovellusta tietynä aikana.

Myös luterilaisissa tunnustuskirjoissa avioliitto on miehen ja naisen välinen. On huomattava, että tunnustuskirjojen avioliittokohdat on kirjoitettu lähinnä perustelemaan miehen ja naisen pysyvää ja muuttumatonta oikeutta avioliittoon, ei avioliiton ikuista muuttumattomuutta. Ne kirjoitettiin tilan-

1 Yleisvaliokunnan mietinnössä esitettyyn luetteloon (s. 3) tulisi lisätä ainakin piispainkokouksen hyväksymä *Sinä olet kanssani: Kirkollisten toimitusten opas* (2005). Luetteloon voisi (epävirallisena) lisätä myös Jorma Laulajan piispainkokouksen toimeksiannosta laatiman teoksen *Elämän oikea ja väärä: Eettiset valinnat tänään* (1994).

2 Ainakin piispojen *Rakkauten lahja* -dokumenttia (2008) voi pitää aiempia piispojen seksuaalieteettisiä kannanottoja nöyrympänä ja keskustelutyypisempänä, ks. Hirvonen 2009.

3 Yleisvaliokunnan mietintö 2015, 3.

4 Juntunen 2010, 192–193.

5 Laulaja 1994, 79, 80.

6 Laulaja 1994, 80.

7 Yli-Opas 2010, 144, 294–295.

8 Yli-Opas 2010, 355.

teessa, jossa oli puolustettava selibaattilupauksen antaneiden pappien oikeutta mennä naimisiin; niitä ei kirjoitettu torjumaan samaa sukupuolta olevien avioliittoja, eikä niistä löydy mainintaa, että avioliitto on eksklusiivisesti miehen ja naisen välinen. Mahdollisesti asiaa pidettiin itsestään selvänä, mutta *expressis verbis* sitä ei sanota eikä sille esitetä perusteluja. Oikeutetusti voi sanoa, että reformaattorit eivät tunne muunlaista kuin miehen ja naisen välisen avioliiton. Sen sijaan ei voi edes sanoa, etteivät he tunne tai hyväksy muuta kuin yhden miehen ja yhden naisen välisen avioliiton. Hessenin Filipin moniavioisuustapaus ei ole ainoa laatuaan.⁹

Tässä yhteydessä on huomattava, että vaikka Raamattu ja reformaattorit tuntevat vain miehen ja naisen välisen avioliiton, sellaista avioliittoa ei pidetä kaikkien osana. Kaikkia ihmisiä ei pidetä heteroseksuaaliseen avioliittoon soveltuvina. Tämä on hyvin tärkeä lähtökohta, joka ei ole saanut riittävästi huomiota osakseen.¹⁰ Jeesus puhuu kolmesta ryhmästä ihmisiä, joiden osana ei ole mennä naimisiin vastakkaista sukupuolta olevan kanssa. Ensimmäinen ryhmä ovat ne, ”jotka äitinsä kohdusta saakka ovat avioliittoon kelpaamattomia (*eunoukhoi*)” (Matt. 19:12). Lutherin mukaan kyseiset ihmiset ovat ”niitä, jotka ovat luonnostaan kykenemättömiä hedelmöitymään ja lisääntymään, joilla on kylmä tai heikko luonto tai jokin ruumiinvika, joka estää heitä aviossa elämästä”. Luther toteaa, että näitä ihmisiä on sekä miehiä että naisia ja jatkaa:

Annettakoon niiden olla, Jumala on itse heidät erottanut ja luonut sellaisiksi, ettei heille ole annettu hedelmöitymisen ja lisääntymisen siunausta. Heitä ei koske tämä sana: 'Olkaa hedelmälliset ja lisääntykää', vaan niin kuin Jumala on luonut jotkut sokeiksi tai rammoiksi, he ovat vapaat, kun eivät voi kulkea eivätkä nähdä.¹¹

Voiko homojen ja lesbojen ajatella kuuluvan tähän ihmisryhmään? Homot ja lesbot ovat mitä ilmeisimmin luonnostaan avioliittoon kelpaamattomia silloin kun avioliitto ymmärretään heteroseksuaaliseksi kiintymys- ja lisääntymissuhteeksi. Jeesus ja Luther eivät tässä kohtaa sano, miten ja kenen kanssa heteroseksuaaliseen avioliittoon kykenemättömiksi luotujen tulisi elää. On vastuutonta

ja lähimmäisenrakkauden vastaista, jos kirkko ei etsi ratkaisua homojen ja lesbojen tilanteeseen. Jos avioliitto ymmärretään jossain määrin muuttuvaksi instituutioksi, joka ei välttämättä edellytä heteroseksuaalisuutta, myös homot ja lesbot voi todeta avioliittoon kelpaaviksi.

Muuttuvan avioliiton mallissa siis samaa sukupuolta olevatkin voivat mennä naimisiin. Yli-Opas kirjoittaa:

Loogisesti tämä ajattelumalli vihkimisestä sisältää mahdollisuuden myös samaa sukupuolta olevien pariin kirkolliseen vihkimiseen, koska yhteiskunnassa jatkuvasti muuttuva avioliiton instituutio on aina kulloisessakin muodossaan ilmaisu jatkuvasta luomisesta. Tällaisen liiton solmimisen yhteydessä vietetään jumalanpalvelusta, mikä muodostaa kirkollisen vihkimisen.¹²

Avioliittoa ilmentävä luonnollinen laki on yleistä ilmoitusta, joka tunnustetaan ennen kaikkea järjellä. Inhimillisen todellisuuden tieteellinen tutkimus on tässä avuksi. *Kasvamaan yhdessä* -dokumentissa (1984) todetaan:

Kristillisen uskon antaman elämäntietämyksen soveltaminen ei ole mekaanista, vaan se edellyttää yhteistä kyselyä ja etsintää. Miehen ja naisen suhde sekä perhe-elämä kuuluvat kaikkia ihmisiä koskeviin yleisinhimillisiin kysymyksiin, joissa kirkko ei voi eikä halua väittää olevansa ainoa asiantuntija.

Yleisinhimillisen ajattelun huomioonottaminen ja yhteinen keskustelu perhe- ja seksuaalielämän alueella perustuvat kirkon uskon mukaan siihen, että kaikki ihmiset ovat Jumalan luomia. Luoja on piirtänyt jokaisen ihmisen sydämeen 'lakinsa' (Room. 2:14–15), johon myös perhe-elämä perustuu. Tästä ns. yleisestä ilmoituksesta heijastuva valo antaa kaikille mahdollisuuden ymmärtää, mikä on oikein ja lähimmäisenrakkauden mukaista seksuaali- ja perhe-elämän alueella. Tähän perustuu myös kirkon periaatteessa myönteinen asenne tieteelliseen tutkimukseen, joka auttaa entistä paremmin ymmärtämään Jumalan luoman inhimillisen todellisuuden lainalaisuuksia.¹³

Luomisen tai luonnollisen teologian alaan kuuluu myös kysymys ihmisarvosta, johon yleisvaliokunta-

kin viittaa. Kirkon kannanottojen mukaan jokainen ihminen on luomisessa saanut luovuttamattoman ihmisarvon. Kirkko on korostanut kaikkien ihmisarvoa myös niissä dokumenteissa, joissa avioliitto on haluttu rajata vain miehen ja naisen väliseksi. Miten avioliitto ja seksuaalielämä liittyvät ihmisarvoon? Ville Päivänsalon ja Antti Yli-Oppaan mukaan ”protestanttisessa etiikassa seksuaalisuuden on yleensä nähty kuuluvan ihmisarvoiseen elämään”.¹⁴ Mahdollisesti myös avioliiton (oikeuden avioliittoon) voi katsoa kuuluvan ihmisarvoiseen elämään. Tätä kysymystä selvitettyä on tietysti pohdittava, mitä ihmisarvolla tarkoitetaan.

Avioliiton kuuluminen luonnollisen lain ja yleisen ilmoituksen piiriin on siis keskeistä luterilaisessa avioliittokäsityksessä. Asia jää yleisvaliokunnan mietinnössä melko hämäräksi, vaikka siinä lainataankin lausuntoja, joissa avioliittokantaa perustellaan yleisinhimillisesti. Yleisvaliokunnan mietintö lähtee suoraviivaisesti liikkeelle Raamatusta. Joku voisi epäillä tällaista ratkaisua reformoiduksi. Järjen ja jatkuvan luomisen näkökulmasta voi ajatella, että vaikka avioliiton on aiemmin ajateltu kuuluvan vain miehen ja naisen välille, sen voi elämän ja tilanteen ja ihmistä koskevan tiedon muuttuessa tulkita palvelevan myös kahta miestä tai kahta naista. Avioliitto on ihmisiä varten, eikä toisinpäin. Mahdollisesti myös ihmisarvonäkökulmasta voi päätyä pitämään avioliittoa mahdollisena mies- ja naispareille.

2. Avioliitto rakkauden palveluksessa. Luterilaisen käsityksen mukaan kaikkien luotujen todellisuuksien, järjestysten ja säätyjen, myös avioliiton, tehtävä on palvella rakkautta. Yleisvaliokunnan mietintö ei juuri lähesty avioliittoa lähimmäisenrakkauden näkökulmasta (toisin kuin esimerkiksi piispojen perhekirja *Rakkauden lahja* 2008). Tämä rakkauden syrjäytymisen ongelma on vaivannut luterilaisen teologian tulkintaa ennenkin. Oli aikoja, jolloin oletettiin, että Lutherin mukaan luomistyöhön sisältyy joitakin muuttumattomia luomisjärjestyksiä, säätyjä ja tehtäviä, joita ei voi arvioida rakkauden valossa. Avioliittoa pidettiin yhtenä näistä. Nämä niin sanotut luomisjärjestykset saivat pahan kaiun natsiaikana. Käsitys, että Luther kannattaisi tällaisia muuttumattomia luomisjärjestyksiä, on hylätty jo kymmeniä vuosia sitten.¹⁵ Lutherin ai-

kana elettiin sääty-yhteiskunnassa, ja avioliitto oli yksi säädyistä. Luther ei erottanut aviosäätyä lähimmäisenrakkaudesta. Lutherin avioliittokäsitystä tutkinut Olavi Lähteenmäki toteaa, että Lutherin mukaan aviorakkauskin on lähimmäisenrakkautta. Sanoopa Luther niinkin, että lähimmäisenrakkaus on ylempi sääty kuin avioliitto, pappeus ja esivalta.¹⁶ Realistina Luther tunnusti, että ihmisellä on vahva sukupuolinen veto, joka on pidettävä kurissa. Siksi avioliitto on hänen mukaansa oikeus, jopa velvollisuus, ellei ihmisellä ole erityistä naimattomuuden kutsumusta ja lahjaa (sellainen on hänen arvionsa mukaan yhdellä tuhannesta). Lutherin kannanotot ovatkin kaukana ahtaasta sääntöetiikasta.¹⁷ Jos ylipäätään myönnetään, että on homoja ja lesboja, joilla on vahva sukupuolinen veto kuten muillakin ihmisillä mutta ei naimattomuuden kutsumusta ja lahjaa, voi kysyä eikö heillekin avioliitto olisi oikeus, jopa velvollisuus halun kurissa pitämiseksi? Jos kahden miehen tai kahden naisen avioliitto edistää rakkauden toteutumista sekä asianosaisille, heidän lapsilleen että koko yhteisölle, sen voi luterilaisen teologian näkökulmasta katsoa olevan oikein ja toivottavaa.

9 Ks. Lähteenmäki 1955, 72, 85. Tästä ja useista muista kohtien 1–5 teemoista ks. myös Hirvonen 2015.

10 Tämän lähtökohdan huomioon ottamisella saattaisi olla vaikutusta esimerkiksi Jakeiden Room. 1:26–27 tulkintaan, jossa puhutaan luonnollisen sukupuoliyhteyden ”vaihtamisesta” luonnonvastaiseen.

11 Luther 1959, 198–199. WA 10/2, 277–287. Eksegeettistä pohdiskelua kyseisestä raamatunkohdasta, ks. Aeje-laeus 1991; Nissinen 1994, 170–172; 1998, 120–121.

Nissinen toteaa, että syntymästään eunukkien ryhmä mainitaan myös rabbiinisissa kirjallisuudessa, mutta on epäselvää, keitä sillä tarkoitettiin.

12 Yli-Opas 2010, 321, n. 43.

13 *Kasvamaan yhdessä* 1984, 11–12.

14 Päivänsalo & Yli-Opas 2011, 26.

15 Raunio 2007, 51, 149.

16 Lähteenmäki 1955, 135 via Yli-Opas 2010, 315–316, 336–338.

17 Juntunen 2010, 186–209. Eräät Lutherin radikaalit ajatukset, joita Juntunen kuvaa, on jätetty kääntämättä *Avioelämästä*-teoksen suomennoksessa. Tällainen on esimerkiksi Lutherin neuvo impotentin miehen vaimolle aloittaa seksuaalisuhte jonkun muun kanssa. Luther 1959, 199.

3. Avioliiton sopimusluonne. Eri kirkkojen käsityksissä ja myös Lutherilla avioliiton sopimusluonne on keskeinen. Lutherin mukaan avioliitto syntyy varsinaisesti puolisoitten välisellä sopimuksella.¹⁸ Avioliiton sopimusluonneajatuksen syrjäytymisen taustalla saattaa olla kihlausinstituution heikkeneminen ja melkein häviäminen nyky-Suomessa. Luterilaisessa kirkossa (sen enempää kuin muissa kirkkoissa) ei siis ajatella, että avioliiton varsinaisesti synnyttäisi tai tekisi sen enempää kirkko kuin yhteiskuntakaan. Avioliitto on liitto, jonka sen osapuolet tekevät lupautumalla toisilleen. Piispat toteavat avioliiton sopimusluonteesta selvästi *Rakkauden lahja* -dokumentissa.¹⁹ Puolisot siis ensi sijassa luovat avioliiton, valtio vahvistaa ja kirkko siunaa sen. Lupautumalla toisilleen myös samaa sukupuolta olevat puolisot solmivat avioliiton joka tapauksessa, suhtautuivat yhteiskunta tai kirkko siihen miten tahansa.²⁰

4. Avioliitto maallisen regimentin asiana. Valittava vinoutuma, joka luterilaisen avioliittokäsityksen tulkintaan aivan viimeaikaisissa dokumenteissa on tullut, on avioliiton yhteiskunnallisen aseman jääminen vähälle huomiolle. Yleisvaliokunnan mietinnössä ja varsinkin perustevaliokunnan mietinnössä 4/2010 avioliiton yhteiskunnallinen luonne on lähes peittyneet avioliiton melkein sakramentaalisen tulkinnan alle. Avioliitolla on luterilaisessa teologiassa silti myös hengellisiä merkityksiä ja tehtäviä (niin kuin kaikella yhteiskunnallisella toiminnalla ja lähimmäisen palvelulla), ja niitä voi hyvin soveltaa myös samaa sukupuolta oleviin pareihin.²¹ Sinänsä oikeat huomiot luterilaisesta avioliittokäsityksestä (esimerkiksi jumalallinen asetus ja avioliitolla olevat hengelliset merkitykset) saavat perusteellisesti väärän kontekstin, jos avioliiton paikka osana yhteiskuntarakennetta jää havaitsematta. Avioliitto olennaisesti maallisen regimentin asiana todetaan esimerkiksi piispojen *Kasvamaan yhdessä* -dokumentissa vuodelta 1984:

Luterilaisen käsityksen mukaan avioliitto on siinä mielessä maallinen asia, että se kuuluu kaikkia ihmisiä koskevaan elämänpiiriin riippumatta ihmisten uskonnollisista vakaumuksista. Koska esivallan tehtävänä on huolehtia maallisen elämänpiirin asioista, valtiolla on oikeus mää-

rätä avioliiton solmimisesta ja sen muodoista. Tämän vuoksi myös siviiliavioliitto on kristilliseltä kannalta yhtä pätevä ja sitova kuin kirkollisella vihkimisellä solmittu.²²

Samoin asia todetaan piispojen *Rakkauden lahja* -dokumentissa 2008: ”Kun Martti Luther nimitti avioliittoa ’yhteiskunnallisen järjestyksen piiriin kuuluvaksi asiaksi’, hän halusi korostaa sen yleisihimillistä arvoa.”²³ Sen sijaan esimerkiksi perustevaliokunnan mietinnössä 4/2010 asia lähes ohitetaan, ja sama koskee nyt yleisvaliokunnan mietintöä.

Eikö kirkolla sitten ole mitään sanomista avioliitosta? Olisiko kirkon tullut kokonaan pidättäytyä avioliittolain ja vihkikäytäntöjen arvioinnista? Avioliitosta puhuessaan Luther todellakin viittaa periaatteeseen ”maassa maan tavalla” ja toteaa, ettei ole pappien ja kirkon työntekijöiden asia antaa häistä ja avioliitosta säädöksiä ja määräyksiä (*Vähäkatekismus*, liite).²⁴ Hän myös toteaa avioliittoon liittyvien ongelmallisten kysymysten kuten avioeron ja kaksinnaimisen kuuluvan juristeille.²⁵ Luterilaisen teologian mukaan maallinen regimentti ei kuitenkaan ole omalakinen siinä mielessä, ettei hengellinen regimentti saisi sitä lainkaan arvostella. Kirkolla on ajateltu olevan profeetallinen ja pareneuttava tehtävä arvioida rakkauden toteutumista yhteiskunnassa. Vaikka avioliitto ja avioliittoon vihkiminen kuuluvatkin luterilaisen teologian mukaan yhteiskunnallisen järjestyksen piiriin, kirkolla on profeetallisen tehtävänsä vuoksi oikeus ja velvollisuus arvioida niitä kuten kaikkia muitakin yhteiskunnallisia asioita. Tätä arviointia kirkon voi katsoa tehneen, kun se on arvioinut avioliittoa dokumenteissaan ja esimerkiksi tukenut avioliittolain säilyttämistä ennallaan. Kannanotoissaan kirkko on kannattanut avioliiton säilyttämistä vain miehen ja naisen välisenä, mutta on puolustanut homojen ja lesbojen omantunnonvapautta elää yhteiskunnan vahvistamassa parisuhteessa, jollainen avioliitto on. Kirkon voi katsoa tehneen profeetallista arviointiaan myös niiden puheenvuorojen kautta, joissa jotkut piispat ovat katsoneet uuden avioliittolain edistävän oikeudenmukaisuutta.

Teologisesti katsoen yhteiskunta on nyt tullut luonnollista moraalilakia siten, että se on avannut avioliiton myös samaa sukupuolta oleville

pareille. Vaikka kirkolla olisikin yhä huomautettavaa valtiolle avioliitosta, se ei voi kaapata avioliittoa itselleen. Sama koskee muutakin maallista elämää. Kirkolla on aikoinaan ollut epäilyksiä esimerkiksi valtiomuodon muutoksista, mutta se on taipunut yhteiskunnan oikeuteen määritellä asia. Näin kirkon on toimittava avioliittoasiassakin – myös jatkossa. On huomattava, että kirkkojärjestyksessään kirkko paraikaa nojaa valtion määrittelyyn avioliitosta – ja itse asiassa myös kirkkokäsikirjassa. Niissä kirkko ei aseta mitään omia ehtoja sille, mitä se pitää avioliittona. Kirkollinen avioliittoon vihkiminen voidaan toimittaa niille, jotka valtion lainsäädännön mukaan voidaan vihkiä ja jotka täyttävät muutamaiset lisäehdot. 1.3.2017 voimaan tulevat avioliittolainsäädännön muutokset koskevat myös kirkollista vihkimistä sillä tavoin, että papeille tulee oikeus vihkiä samaa sukupuolta oleva pari, ellei kirkko itse autonomiansa mukaisesti rajoita asiaa kirkkojärjestyksessä, jossa määrätään rajoitukset kirkolliselle vihkimiselle (2, 18§). Rajoituksia ei siis määritellä esimerkiksi kirkkokäsikirjassa. Kirkkokäsikirjan intentio ei ole määritellä vihittäviä ja siunattavia, vaan sen intentio on vihkiä tai siunata avioliittoon ne, joille valtio avioliiton myöntää ja jotka täyttävät erikseen säädetty lisäehdot. Jos kirkko haluaisi samaa sukupuolta olevien avioliiton kohdalla sanoutua irti valtion avioliittokäsityksestä, johon se kirkkojärjestyksessään liittyy, ja rajoittaisi kirkollisen vihkimisen tai siunaamisen koskemaan vain eri sukupuolta olevien avioliittoa, sen tulisi muuttaa kirkkojärjestystä.²⁶ Tämä puolestaan edellyttäisi kolmen neljäsosan kirkolliskokouksenemmistöä, mitä on erittäin vaikeaa saavuttaa. Aloitetta kirkkojärjestyksen muuttamiseksi tuskin tekevät sen enempää samaa sukupuolta olevien avioliiton vastustajat kuin kannattajatkaan, koska aloitteen kaatumisen voitaisiin tulkita vastakaisen kannan hyväksymiseksi. Kirkkojärjestykseen otettavan kiellon lisäksi kirkko voisi periaatteessa esimerkiksi kieltäytyä merkitsemästä samaa sukupuolta olevien avioliittoja kirkonkirjoihin tai vaikka nousta kapinaan valtiota vastaan todeten, ettei valtio pysty hoitamaan tehtäviään. Tällaisiin toimenpiteisiin kirkko ei kuitenkaan näytä olevan turvautumassa, sillä se on jo etukäteen todennut omantunnonvapauden asiassa. Vastarintaan ei tarvitse ryhtyä

siksikään, että on olemassa teologiset perusteet ymmärtää avioliiton käsittävän myös samaa sukupuolta olevat parit.

5. Kirkollisen vihkimisen tai siunaamisen lisäarvo. Ovatko kirkollinen avioliitto ja siihen vihkiminen täysin samoja asioita kuin siviiliavioliitto ja siihen vihkiminen? Luterilaisen avioliittoteologian mukaan on olemassa vain yksi avioliitto, ja se kuuluu maalliseen regimenttiin ja yhteiskunnalliseen järjestykseen.²⁷ Kirkollinen avioliitto ei avioliittona ole eri asia kuin siviiliavioliitto, eikä kirkollinen vihkiminen avioliiton vahvistuksena ole eri asia kuin vihkiminen maistraatissa. Kaikissa tapauksissa on siis kyse maallisen regimentin ja yhteiskunnallisen järjestyksen piiriin kuuluvasta asiasta. Yhteiskunta voi delegoida vihkimisen kirkolle ja papeille ja on näin Suomessa tehnytkin, mutta tällöin kirkko ja pappi toimivat vihkiessään maallisen, eivät hengellisen regimentin osana. Kirkollisten toimitusten opas toteaa: ”Kirkon antaman hengellisen tehtävän ohella vihkivä pappi hoitaa myös yhteiskunnan hänelle antamaa tehtävää toimimalla vihkivänä viranomaisena.”²⁸ Pari saa papilta saman yhteiskunnallisen vihkimisen kuin se saisi maistraatissa. Pappi voi

18 Yli-Opas 2010, 90.

19 *Rakkauten lahja* 2008, 64–66.

20 Katso myös Saarinen 2010 ja 2015, erityisesti 133–135.

21 Sakramentaalisen avioliiton soveltuvuudesta samaa sukupuolta olevien välille ks. esim. John 1994.

22 *Kasvamaan yhdessä* 1984, 29.

23 *Rakkauten lahja* 2008, 68. Tästä myös Heikka 2014, 70–73.

24 Luther 1990, 318,1 (WA 30/3, 74).

25 Koivisto 2011, 51.

26 Aiemmin kirkolliseen avioliittoon vihittävästä määrättiin kirkkolaissa. Toisen maailmansodan jälkeen kirkolliskokouksen suuri enemmistö kannatti kirkkolakiin rajoitusta eronneiden kirkollisesta vihkimisestä, mutta presidentti ei allekirjoittanut muutosesitystä eikä se niin ollen tullut voimaan. Kirkolliskokous olisi omalla päätöksellään voinut lisätä asiasta huomautuksen kirkkokäsikirjaan, mutta mahdollisesti siellä olevaa rajausta ei pidetty riittävänä. Vrt. nykyinen keskustelu, jossa on esitetty, että kirkkokäsikirjan kaavojen nojalla voitaisiin kieltää kirkollinen vihkiminen samaa sukupuolta olevalta parilta. Myös yleisvaliokunta näytti edustavan tällaista kantaa mietinnössään.

27 Luther 1990, 318, 1.

28 *Sinä olet kanssani* 2006, 65.

siis vihkiessään ajatella yksinkertaisesti toimivansa maallisen regimentin piirissä ja noudattavansa valtion delegoimassa tehtävässä valtion päätöksiä. On huomattava, että näin on kuitenkin vain itse vihkimisen osalta. Kirkolliseen vihkimiseen kuuluu muitakin elementtejä kuin vain yhteiskunnan delegoima avioliiton vahvistus. Mitä nämä muut elementit ovat? Parin näkökulmasta voi kysyä, mitä parilta jää puuttumaan, jos sitä ei vihitä kirkollisesti. Kirkolliseen vihkimiseen kuuluu myös avioliiton siunaus, joka voidaan toimittaa itse vihkimisestä erilläänkin. Kirkollisten toimitusten opas toteaa:

Teologisesti kaikissa kolmessa toimituksessa [avioliittoon vihkimisessä, morsiusmessussa ja avioliiton siunaamisessa] on – kyse samasta asiasta: siunauksen pyytämisestä avioliitolle, joka julkisesti ja Jumalan edessä solmitaan yhteiskunnan lakien ja asetusten mukaisesti. Tähän liittyy seurakunnan yhteinen rukous avioliiton puolesta.²⁹

Jos paria ei vihitä kirkollisesti tai siunata jälkeensä, puuttumaan jää hengellisen regimentin varsinainen osuus, jota Luther kutsuu pyhän aviosäädyn ”kaunistamiseksi” siunauksin ja rukouksin.³⁰ Kirkollisten toimitusten oppaan mukaan ”[a]violiittoon vihkimisessä vahvistetaan avioliitto, julistetaan evankeliumia, rukoillaan vihkiparin puolesta ja siunataan heidän liittonsa”.³¹ Ilman kirkollista vihkimistä tai siunaamista kolme viimeistä jäisivät siis puuttumaan.

EI YHTÄ AVIOLIITTOKÄSITYSTÄ

Vaikka evankelis-luterilaisessa kirkossa onkin vuosien varrella esitetty eräitä yhteisiä avioliittoa koskeita kannanottoja, joista yleisvaliokunnan mietintö on usuin, on ilmeistä, että kirkossa ei (enää) ole yhtä ja yhtenäistä käsitystä avioliitosta. Yleisvaliokunnan mietinnössä myönnetäänkin, että kirkossa vallitsee erilaisia käsityksiä avioliitosta ja sen avaamisesta samaa sukupuolta olevien välille. Millaisia käsityksiä siis vallitsee? Ovatko avioliittokäsitykset täysin eräviä? Mikä niitä yhdistää? Erilaisiin avioliitonäkemyksiin on nyt välttämättä paneuduttava; avioliittokäsitteen laajentamista puoltavia käsityksiä ja niiden perusteluja ei ole vielä lainkaan selvitetty kirkollisissa dokumenteissa.³² Todennäköistä on,

että kirkossa vallitsevilla avioliittokäsityksillä on paljon yhteistä. Erottavien piirteiden lisäksi myös nämä yhteiset piirteet olisi hyvä selvittää.

Kirkon jäsenten yksimielisyyttä avioliitosta ei ole odotettavissa tulevaisuudessakaan. Kun kirkon dokumentteja ja niiden kehitystä katsoo huolellisesti, ilmenee, että kirkon linja on jo pitkään ollut kunnioittaa jäsentensä omantunnonvapautta ja harkintaa, vapautta ottaa itse kantaa yhteiskunnallisiin ja ihmiselämän kysymyksiin kultaisen säännön valossa. Luterilaisen teologian ja omantunnonvapauden periaatteen valossa kirkon ei ole tarpeen pitää kiinni kaikkia sitovasta ja kaikille kaikilta osin yhteisestä avioliittokannasta eikä edes keskusteluissa etsiä sellaista.

Avioliitosta voidaan kirkossa olla erimielisiä, kun suhteellisuudentaju säilyy. Erilaisten avioliittokantojen ei saa antaa uhata yhteistä uskoa. Kyseessä ei ole *status confessionis* -kysymys. Viisaasti yleisvaliokuntakin toivoo uskonyhteyden säilyvän kirkossa:

Perimmäisenä tavoitteena on, että vaikeissakin tilanteissa kirkon jäsenet kokoontuvat rukoilemaan yhdessä, viettävät yhteistä jumalanpalvelusta, puhuvat kunnioittavasti toisistaan ja pyrkivät säilyttämään keskinäisen yhteyden yhteisessä uskossa ja rakkaudessa.³³

KIRKOLLINEN VIHKIMINEN JA SIUNAUS MYÖS SAMAA SUKUPUOLTA OLEVILLE PAREILLE

Miten kirkon kannattaisi siis toimia suhteessa samaa sukupuolta olevien avioliittoihin, jotka ovat todellisuutta 1.3.2017 alkaen? Kuten on todettu, kirkko on lausunnoissaan vastustanut avioliiton laajentamista samaa sukupuolta oleviin pareihin, mutta on samalla korostanut omantunnonvapautta. Kirkko on jo vuonna 2010 todennut, että sen homoseksuaalisilla jäsenillä on omantunnonvapaus elää yhteiskunnan vahvistamassa parisuhteessa, jollainen avioliitto on: ”Osa homoseksuaaleista pitää omantuntonsa pohjalta oikeana elää sitoutumiseen perustuvassa ja yhteiskunnan vahvistamassa parisuhteessa – Tärkeää on, että – jokaisen oikeutta toimia omantuntonsa pohjalta kunnioitetaan.”³⁴

Omantunnonvapautta ei vuonna 2010 sidottu rekisteröityyn parisuhteeseen, vaan asia ilmaistiin tavalla, joka kattaa samaa sukupuolta olevien avioliitot. Tässä vaiheessa vireillä oli jo keskustelu samaa sukupuolta olevien avioliitosta. Kirkko tarjoaa siis omantunnonvapauden kahden miehen ja kahden naisen avioparille, mutta tarjoaako se jotain muutakin? Piispainkokouksen selvityksen ja perustevaliokunnan mietinnön pohjalta vuonna 2011 annettu rukousohje sidottiin rekisteröityyn parisuhteeseen, mutta senkin kohdalla harkittiin toisenlaista muotoilua. Valmistelussa mukana ollut nykyinen piispa Jari Jolkkonen totesi kirkolliskokouksessa 5.11.2015: ”Siinä [rukousohjeen] valmisteluvaiheessa jo käsitykseni mukaan sen kirjoittamista mietittiin sellaisessa muodossa, joka ei olisi riippuvainen tästä laista, joka koskee rekisteröityjä parisuhteita.”³⁵ Nyt yleisvaliokunta viittaa rukousohjeen päivitysmahdollisuuteen: ”Uusi avioliittolaki suurelta osin kumonnee lain rekisteröidystä parisuhteesta. Siksi syntyy tarve päivittää piispainkokouksen ohjetta, mikäli sitä halutaan edelleen soveltaa.”³⁶ Jos piispainkokouksen ohjetta halutaan edelleen soveltaa, millainen sen tulisi olla avioliittoon sovellettuna? Onko parisuhderukous avioliittoon sovellettuna riittävä tapa kohdata kyseiset parit? Millä perusteilla se voisi olla erilainen kuin avioliiton siunaus? Näytäisikö kirkon käytäntö syrjivän osaa avioliitoista? Voisivatko rukousta pyytää myös eri sukupuolta olevat avioparit?

Mielestäni samaa sukupuolta olevien parien tulisi saada sama kirkollinen vihkiminen ja avioliiton siunaus kuin eri sukupuoltakin olevien parien. Yleisvaliokunta suhtautuu mietinnössään kielteisesti ainakin kirkollisen vihkimisen myöntämiseen samaa sukupuolta oleville pareille. Kielteinen suhtautuminen samaa sukupuolta olevien avioliiton siunaamiseen ei ole yhtä selvä. Valiokunta kyllä viittaa aikaisempiin kirkollisiin kannanottoihin, joiden mukaan siunaamisen kaavasta käy ilmi, että se on tarkoitettu miehen ja naisen avioliiton siunaamiseen.³⁷ Kun lukee tarkkaan yleisvaliokunnan johdopäätökset, voi itse asiassa todeta, että valiokunta ei ota kantaa samaa sukupuolta olevien avioliiton siunaamiseen (eikä heidän avioliittoonsa sinänsä) vaan pelkästään heidän kirkolliseen vihkimiseensä.³⁸

Valiokunnan kielteisen vihkikannan perusteluna on nähdäkseni oleellisesti vajaa kuvaus luterilaisen avioliittoteologian olennaisista piirteistä. Kielteistä kantaa perustelevat myös eräät valiokunnan tekemät oikeudelliset tulkinnat (esimerkiksi kirkkokäsikirjan juridinen rooli), joita pidän ongelmallisina. Käsitykseni mukaan samaa sukupuolta olevien avioliitolle on teologiset ja juridiset perusteet. Vaikka kirkon olisikin työlästä päästä asiasta yksimielisyyteen, teologis-juridinen tosiasia pysyy: yhteiskunta, jonka vastuulla avioliitto luterilaisen teologian mukaan on, vahvistaa kyseisen liiton avioliitoksi oikeuksineen ja velvollisuuksineen. Tämä avioliitto ja siinä olevat tarvitsevat kirkollista siunausta ja esirukousta siinä missä eri sukupuolta olevien avioliitto ja sen osapuolet. Miten samaa sukupuolta olevien avioliittoon vihkiminen tai heidän avioliittonsa siunaaminen sitten tapahtuisivat? Kirkkojärjestyksen (KJ 2,18§) mukaan kirkollinen vihkiminen suoritetaan kirkkokäsikirjan mukaisesti. Kaavoja tulisi tällöin soveltaa jossain määrin. Avioliiton siunaamisesta ei ole kirkkojärjestyksessä vastaavaa määräystä, mutta siunaamista koskevan pykälän mukaan (KJ 2,1§) kirkolliset toimitukset on suoritettava kirkkokäsikirjan mukaisesti. Niin samaa sukupuolta olevien avioliiton siunaus kuin vihkiminenkin voitaisiin toimittaa kirkkokäsikirjan kaavaa soveltamalla. Piispainkokous voisi antaa näihin tapauksiin sovellusohjeet. Jos haluttaisiin muutoksia kaavoihin tai kokonaan uusia kaavoja, päätökset tekisi kirkolliskokous.

29 *Sinä olet kanssani* 2006, 67.

30 Luther 1990, 318, 3.

31 *Sinä olet kanssani* 2006, 12.

32 Teologisista ja muita perusteita samaa sukupuolta olevien avioliitolle ovat esittäneet mm. Saarinen 2010 ja 2015, erit. 139–140, 147–149; Hirvonen 2015.

33 Yleisvaliokunnan mietintö 2015, 21.

34 Parisuhdelain seuraukset: Piispainkokouksen selvitys 2010, 77; Perustevaliokunnan mietintö 2010, 4, 7.

35 Jolkkonen 2015.

36 Yleisvaliokunnan mietintö 2015, 19.

37 Yleisvaliokunnan mietintö 2015, 6, 10.

38 Yleisvaliokunnan mietintö 2015, 10, 18–20.

LOPUKSI

Avioliittokysymys jakaa nyt kirkkoa. Voisi sanoa, että se uhkaa tehdä monista kirkon jäsenistä harhaoppisia: sekä uudistusten puoltajien että vastustajien kohdalla siitä uhkaa tulla uskon *de facto* keskeisin kysymys. Näin siitä huolimatta, että luterilaisen teologian mukaan avioliitto on varsinaisesti valtion, ei kirkon asia. Osalle kirkon jäsenistä on edelleen vaikeata hyväksyä, että valtio laajensi avioliiton kattamaan samaa sukupuolta olevat parit, osa pitää laajennusta tervetulleena. Osa kirkon jäsenistä vastustaa ajatusta, että kirkon papit vihkisivät ja siunaisivat samaa sukupuolta olevia pareja avioliittoon, osa kannattaa. Ei ole millään tavalla välttämätöntä, että kirkossa vallitsi asiasta yksimielisyys. Kirkon on syytä luopua vaatimuksista kaikille jäsenilleen kaikilta osin yhteisestä avioliittokannasta. Kirkon linja onkin jo melko pitkään ollut kunnioittaa jäsentensä omantunnonvapautta ja vapautta ottaa itse kantaa ihmiselämän kysymyksiin kultaisen säännön valossa. Ne samaa sukupuolta olevat parit, jotka kirkollista vihkimistä tai siunausta toivovat ja ovat rippikoulun käyneitä ja täyttävät muut vastaavat edellytykset, tulee vihkiä tai siunata, ja niiden pappien, joiden omantunnon mukaista on vihkiä tai siunata heidät, tulee voida vihkiminen tai siunaus suorittaa. Niitä pappeja, joiden omantunnonmukaista vihkiminen tai siunaus ei ole, ei tule velvoittaa sitä suorittamaan. Oikeustoimin ei tule kieltää pappeja vihkimästä eikä myöskään velvoittaa vihkimään. Eri tavoin ajattelevien on näin tehtävä tilaa toisilleen. Kaikkien osapuolten vastuulla on, että avioliittokysymyksestä ei tehdä liian suurta numeroa, joka leimaa ja jakaa kirkkoa vuosikymmenien ajaksi.

KIRJALLISUUS

AEJMELEAUS, LARS

1991 ”Taivasten valtakunnan eunukit (Matt 19:12)”. *Teologinen Aikakauskirja* 96, 18–27.

HEIKKA, MIKKO

2014 *Vapaina ja tasavertaisina: Ihmisoikeudet uskontojen näkökulmasta*. Helsinki: Kirjapaja.

HIRVONEN, VESA

2009 ”Homoseksuaalisuus piispojen *Rakkauden lahja* -puheenvuorossa”. *Teologinen Aikakauskirja* 114, 350–360.

2015 ”Luterilaisia näkökohtia avioliiton pysyvyyteen ja muutokseen”. <http://tulkaakaikki.net/luterilaisia-nakokulmia-avioliiton-pysyvyyteen-ja-muutokseen>.

JOHN, JEFFREY

2000 *Permanent, Faithful, Stable: Christian Same-Sex Partnerships*. London: Darton, Longman and Todd, orig. ed. 1993, new ed. 2000. (Arvioni tästä teoksesta *TA* 109, 4/2004, 399–402.)

JOLKKONEN, JARI

2015 Puheenvuoro kirkolliskokouksessa 5.11. *Kirkolliskokouksen syysistunnon 2015 pk*. <http://kappeli2.evl.fi/kkweb.nsf/9da844dc12943fd4c2256e380045b07e/10e7419d0d94ea7cc2257ef400511171?OpenDocument>.

JUNTUNEN, SAMMELI

2010 ”Sex”. *Engaging Luther: A New Theological Assessment*. Ed. Olli-Pekka Vainio. Eugene, OR.: Cascade Books, 186–209.

KASVAMAAN YHDESSÄ

1984 *Kasvamaan yhdessä: Piispojen puheenvuoro perhe- ja seksuaalietiikan kysymyksistä*. Helsinki: Kirjaneliö.

KIRKKOJÄRJESTYS

Kirkkojärjestys. <http://www.finlex.fi/fi/laki/ajantasa/1993/19931055>.

KIRKKOKÄSIKIRJA

Kirkkokäsikirja. <http://www.evl.fi/kirkkokasikirja/index.html>.

KIRKKOLAKI

Kirkkolaki. <http://www.finlex.fi/fi/laki/ajantasa/1993/19931054>.

KOIVISTO, JUSSI

2011 ”Ruotsin kirkon kehitys samaa sukupuolta olevien pariin rukoushetkestä sukupuolineutraaliin avioliittoon vihkimiseen (1994–2009)”. *Teologinen Aikakauskirja* 116, 39–57.

- LAULAJA, JORMA
1994 *Elämän oikea ja väärä: Eettiset valinnat tänään*. Helsinki: Kirjapaja.
- LUTHER, MARTTI
1959 *Avioelämästä. Valitut teokset 3*. Toim. Lennart Pinnomaa. Suom. Kalevi Kaski et al. [Porvoo]: WSOY. Alkuteos *Vom ehelichen Leben*, WA 10/2, 267–304.
1990 *Lutherin Vähä katekismus. Liite: Avioliittoon vihkiminen. Suomen evankelis-luterilaisen kirkon tunnustuskirjat*. Helsinki: SLEY-kirjat, 318–320. Alkuteos *Ein Traubüchlein für die einfältigen Pfarrer*, WA 30/3, 74–80.
- LÄHTEENMÄKI, OLAVI
1955 *Sexus und Ehe bei Luther*. Schriften der Luther-Agricola-Gesellschaft 10. Turku.
- NISSINEN, MARTTI
1994 *Homoerotiikka Raamatun maailmassa*. Helsinki: Yliopistopaino.
1998 *Homoeroticism in the Biblical World: A Historical Perspective*. Minneapolis, MN: Augsburg Fortress.
- PARISUHDELAIN SEURAUKSET.
2010 Parisuhdelain seuraukset kirkossa: Piispainkokouksen selvitys kirkolliskokoukselle 2010. [http://sakasti.evl.fi/sakasti.nsf/0/F359F1ED9F897DD0C225770E034026E/\\$FILE/PARISUHDESELVITYS-10-2-2010.pdf](http://sakasti.evl.fi/sakasti.nsf/0/F359F1ED9F897DD0C225770E034026E/$FILE/PARISUHDESELVITYS-10-2-2010.pdf).
- PERUSTEVALIOKUNNAN MIETINTÖ
2010 Perustevaliokunnan mietintö 4/2010 piispainkokouksen esityksestä 2/2010. [http://evl.fi/EVLUutiset.nsf/0/DC07B597E23D99FFC22577D9002A2A1C/\\$file/Perustevkm10-04.pdf](http://evl.fi/EVLUutiset.nsf/0/DC07B597E23D99FFC22577D9002A2A1C/$file/Perustevkm10-04.pdf).
- PÄIVÄNSALO, VILLE & YLI-OPAS, ANTTI
2011 ”Protestanttisuus Pohjois-Euroopassa”. *Uskonnot ja seksuaalisuus*. Toim. Elina Korhonen & Riikka Närhi. Väestötietosarja 24. Helsinki: Väestöliitto, 26–31. <http://vaestoliitto-fi-bin.directo.fi/@Bin/c0ddb7e212c03c52e0c31e33c653ac7e/1449505673/application/pdf/1418604/UskonnotJaSeksuaalisuus.pdf>.
- RAKKAUDEN LAHJA
2008 *Rakkauden lahja: Piispojen puheenvuoro perheestä, avioliitosta ja seksuaalisuudesta*. Helsinki: Kirjapaja. [http://sakasti.evl.fi/sakasti.nsf/0/AC5B7C3890F48F5AC22577030038D858/\\$FILE/rakkauden_lahja.pdf](http://sakasti.evl.fi/sakasti.nsf/0/AC5B7C3890F48F5AC22577030038D858/$FILE/rakkauden_lahja.pdf).
- RAUNIO, ANTTI
2007 *Järki, usko ja lähimmäisen hyvä: Tutkimus luterilaisen etiikan ja diakonian teologian perusteista*. Suomalaisen teologisen kirjallisuusseuran julkaisuja 252. Helsinki: Suomalainen teologinen kirjallisuusseura.
- SAARINEN, RISTO
2010 ”Avioliiton esteiden poisto on luterilaisuuden pitkä linja”. *Kanava* 8/2010, 4–8.
2015 *Oppi rakkaudesta*. Helsinki: Gaudeamus.
- SINÄ OLET KANSSANI
2006 *Sinä olet kanssani: Kirkollisten toimitusten opas*. Hyväksytty piispainkokouksessa 13.–14.9.2005. Suomen ev.lut. kirkon kirkkohallituksen julkaisuja 2006: 4. Helsinki: Kirkkohallitus. http://www.evl.fi/kirkkokasikirja/toimitusten_opas.pdf.
- YLEISVALIOKUNNAN MIETINTÖ
2015 Yleisvaliokunnan mietintö 3/2015 edustaja-aloitteesta 2/2015. <http://kappeli2.evl.fi/kkweb.nsf/c7f32a5129224528c2256dba002d78f0/ebb03c055ebfeef1c2257ef3004081ca?OpenDocument>.
- YLI-OPAS, ANTTI
2010 *Avioliiton teologia Englannin kirkossa ja Suomen evankelis-luterilaisessa kirkossa vuosina 1963–2006*. Kirkon tutkimuskeskuksen julkaisuja 112. Tampere: Kirkon tutkimuskeskus.